

*Жамашова А.Т.***ТҮМӨНБАЙ БАЙЗАКОВДУН ПОЭЗИЯСЫНАГЫ
ЭТИШТИК СЫПАТТАР***Жамашова А.Т.***ОСОБЫЕ ФОРМЫ ГЛАГОЛА В ПОЭЗИИ
ТУМОНБАЙ БАЙЗАКОВА***A. Zhamashova***SPECIAL FORMS OF THE VERB IN THE POETRY
OF TUMONBAI BAIZAKOV**

УДК: 811.512.154. (572.2) (043.3)

Бул макалада кыргыз тилинде этиштин өзгөчө формалары болгон чакчыл, атоочтук, кыймыл атоочтордун Түмөнбай Байзаковдун поэзиясындагы түзүлүшү жөнүндө берилет. Этиштин өзгөчө формалары же этиштик сыпаттар ыр саптарында кандай кездешет жана алардын кара сөздөн айырмачылыгы, ыр түзүлүшүндөгү өзгөчөлүгү талданат. Бир саптарындагы өзгөчө белгилери акын Түмөнбай Байзаковдун “Ак таңдар” аттуу ыр китебинен алынды. Айрым ырлары аркылуу этиштин сыпаттарын талданып берилди. Этиштин өзгөчө формаларынын аныктамаларын жана ыр саптарындагы талдоолорубузду тартуулайбыз. Ал кыймыл-аракет менен абал сөздөрдү биз эч качан көрбөйбүз, ошол кыймыл-аракетти же кандайдыр бир абалды заттардын тулку-турпатынан гана туюп билебиз. Туюндурууда колдонулган сөздөрдөрдөгү өзгөчөлүк болбой койбойт. Алар этиштин өзгөчө формалары же этиштик сыпаттар болот.

Негизги сөздөр: этиш, кыймыл-аракет, чакчыл форма, тыбыш, мүчө ыр сап, жөндөм, атоочтук, туубаса этиш, туунду этиш, жардамчы этиш, сөз түркүмү.

В данной статье представлены особые формы глагола как причастие, деепричастие, которые применены для отражения поэзии Тумонбай Байзакова. Также, дан анализ структуре стихотворений автора, в которых широко применены особые формы глагола или глагольных признаков, их отличительные особенности прозаических произведений. Свообразные отличительные черты строк представлены в стихотворениях поэта Тумонбай Байзакова из книги «Белые зари» («Ак таңдар»). С применением некоторых стихотворений представлена характеристика глаголов. Приводим определение особых форм глагола и наш анализ стихов. Слова обозначающие действия и их состояния невозможно визуально представить, оно проявляется лишь в самой сути существительного. Слова, выражающие такие качества не имеют отличия. Они являются особой формой глаголов или же глагольными признаками.

Ключевые слова: глагол, действие, временная форма, звук, причастие, прилагательное, местоимение, относительный глагол, производный глагол, вспомогательный глагол, часть речи.

The article presents special verb forms such as participle, gerund, which are used to reflect the poetry of T. Baizakov. Special details in the texts are taken from the collection of poems “White Dawns” (“Ak Tandar”) by the poet T. Baizakov. Through some

verses, verbs were analyzed and described. We present definitions of special verb forms and our analysis of the verses. Words denoting actions and states cannot be seen; it manifests itself only in the very essence of the noun. Words expressing such qualities have no difference. They are a special form of verbs.

Key words: verb, action, tense form, sound, participle, adjective, pronoun, relative verb, derived verb, auxiliary verb, part of speech.

Этиш тилибиздеги сөз байлыгынын олуттуу бөлүгүн түзгөн катмар экендигин жана кыймыл-аракеттик, процесстик жана ал-абалдык маанилерди туюнткан өзгөчө түркүм катары сүйлөмдүн актанттык борборун уюштурары белгилүү. Мына ушундай этиш тилде эң активдүү колдонулган сөз түркүмү экендиги талашсыз. Бизди жашоодогу кыймыл-аракетибиздин баардыгы этиштерден турат. Ошол эле маалда бул түркүмдүн басымдуу бөлүгүн туунду жана туубаса татаал этиштер түзөт. Этиштердин жасалышында куранды мүчө менен жасалган туунду этиштер бар жана аларга жардамчы этиштик кыймыл аракети билдирген этиштик сыпаттар кездешет.

Кыргыз тилинде негизги этиштер ар дайым чакчыл формасында болот [1, 143-6.].

Этиштер кыймыл-аракет, ал-абал сөздөр. Ал эми кыймыл-аракет менен ал-абал сөздөрдү биз эч качан көрбөйбүз, ошол кыймыл-аракетти же кандайдыр бейпилдик абалды заттардын тулку-турпатынан гана туюп билебиз. Ошондуктан, кыймыл-аракеттин же бейпилдик абалдын кыска мөөнөттө же узак убакытта болгондугун туюндурууда колдонулган сөздөрдө өзгөчөлүк болбой койбойт [1, 142-6.].

Этиштик сыпаттар, түркологдордун көрсөтүүсү боюнча, этиш сөздөн пайда болот. Мисалы; Н.П. Дыренкова этиштик сыпаттар этиш сөздөн пайда болгондугу жөнүндө кыскача түшүнүк берген [4, 141-6.].

Эң алгачкы мезгилдерде -ган формасындагы этиштик сыпат өткөн чактык функцияны билдирген болуу керек деген дагы пикирлер бар [6, 23-6.].

Этиштик сыпаттар тилде байыркы учурларда эле колдонулгандыгынан кабарыбыз бар. Азыркы

кыргыз тилде колдонуулучу -ар, -ер, -р, -уучу, -оочу сыяктуу формаларда аяктаган этиштик сыпаттар түрк элдеринде байыркы жазма эстеликтеринде -ыр, -ир -ур, -үр; -тачы, -течи сыяктуу формаларда колдонулгандыгын учуратабыз.

Этиштик сыпаттар жөнүндөгү түшүнүк XIX кылымга жана кылымдын башталыш мезгилдерине таандык болгон бир катар түркологиялык адабияттарда бериле баштаган, бирок алгачкы түркологдор этиштик сыпаттардын синтаксистик функциясын атайын тема катарында иштешкен эмес, - деген оюн М.Мураталиев билдирген.

Кыргыз тилиндеги этиштик сыпаттарга карата ой жүгүртүүлөрдү, атоолорду жана аларга киргизилген кошумчаларды улам кийинки изилдөөлөрдө толукталып биздин күндөргө жеткен.

Кыргыз тилинин грамматикасында “этиштик сыпаттар” ар кандай “этиштик атооч”, “атоочтуктар” ж.б. деп аталып келген. Азыркы кыргыз тилинде бул атоо дээрлик жокко эсе десек болот, кыргыз тилинин грамматикасында этиштин өзгөчө формалары деп аталып жүрөт.

“Этиштик сыпаттар, кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтүү менен бирге -кайсы? деген суроого жооп болуп түшүп, этиштик касиетинен ажырабай, бирок заттык оттенокко да ээ болгондуктан, биз аны “этиштик сыпат” деп атоону туура таптык”- дейт М.Мураталиев агайыбыз.

Кыргыз тилиндеги этиштик сыпаттарды С.Кудайбергенов кеңири иликтөөгө алганын көрөбүз, этиштин өзгөчө формаларын морфологиялык гана жол менен эмес, синтаксистик функциясында көрсөтүүгө көңүл бурган. Мына ошентип кыргыз тилиндеги этиштик сыпаттардын морфологиялык жактары да, алардын синтаксистик функциясына атайын көңүл бурган проф. М. Мураталиев жана С. Кудайбергенов болгон.

Кыргыз тилиндеги татаал этиштерди тутумундагы сөздөрдү мүнөзүнө жараша И. Абдувалиев 3 топко бөлөт:

1. Этиш түгөйлүү (чакчыл түгөйлүү) татаал этиштер. Түгөйлөрүнүн бардыгы этиш сөздөрдөн турган татаал этиштер этиш түгөйлүү этиштер болот. Мындай этиштердин ар дайым биринчи түгөйү чакчыл формада айтылып, негизги кыймыл-аракетти билдирет. Ал эми экинчи түгөйү анын грамматикалык маанилерине толуктоо киргизип, жардамчы (көмөкчү) этиш болот. Тилекти *жеткире албай* кыябына, *Тунжурайм* турна артынан *колум сунуп*.

Ушул эле ыр сабындагы “*жеткире албай*”, “*тунжурайм*”, “*колум сунуп*” деген сөздөрдү талдоого алсак, 1-“жет” – нагыз буйрук этиш, 2-“жеткир”- дагы буйрук этиш, 3-“-е” мүчөсү үнсүз тыбыш менен аяктаган этиш уңгуларга уланат. Мындай чакчыл мүчөлөр кыймыл-аракеттин мезгил менен парал-

лелдигин билдирип турат. “*Тунжурайм колум сунуп*” деген абстрактуу кыймыл-аракетти, сезимди билдирип турат. “*тунжура+й+м*”, “*сун+ып*”, “*-й*” чакчыл мүчөсү үндүү тыбыштан кийин уланып, биринчи жактын жак таандык мүчөсүн кабыл алды, “*сун*” буйрук этиш+ып мүчөсү кыймыл-аракеттин мезгилдик формасын билдирип калат.

Чакчылдын -ып мүчөсүнүн этиш тутумунда өткөн чактык маанини да туюндуруп келет. *Бирок дале күйүп-сүйүп ыр жазып, Бар го эсимде кечеги өткөн жаш чагы* (Т. Байзаков). Бул ыр сабында “*күйүп-сүйүп*” деген сөздө -ып мүчөсү менен уюшулуп, сүйлөмдүн аягына келип, чакчылдар баяндоочтук милдет аткарып, этиштик касиетин сактап, бирок кандайдыр бир бүтпөгөн кыймыл-аракетти билдирип калат.

Кучактайм жылытам деп мөңгү музун,

Кубатым, кудуретим жетпесе да.

Кээде мен кесирленем кыялыма,

Кылаасыз туңгуюктан *жолун буруп*;

Тилекти *жеткире албай* кыябына,

Тунжурайм турна артынан *колум сунуп* [1, 5-б.]

Бирок дале күйүп-сүйүп ыр жазып,

Бар го эсимде кечеги өткөн жаш чагы. Бул ыр саптарынан көрсөк болот.

2. Атооч түгөйлүү татаал этиштер. Мында биринчи түгөй болуп атооч сөздөр келет; жаз шооласы төгүлдү-, *жүрөк толуп-*, *кан сыяк аккансыдым-*, *сүйүүлөрдөн жаралган-*, *жер багына кошулган-*, *сап сурайм-*, *укмушка улап-*, *дарт тийбесин-*, *дилдерди кынап-*.

И. Абдувалиевдин атооч түгөйлүү татаал этиштерге түгөй болуп келген атооч сөздөрдүн кайсы жөндөмдө тургандыгына жараша топторго бөлүштүргөнүнө токтоло кетели.

1) атооч түгөйү атооч жөндөмдө келген татаал этиштер; *тилекти жеткир-*, *жерге төгүлүп-*, *булут таркап-*, *өңлөрү сөгүлүп-*, *нурга тосуп-*, *бой сунат* ж.б.

2) атооч түгөйү барыш жөндөмдө турган татаал этиштер; *тамырларга кансыяк аккансыдым-*, *нурга тосуп-*, *жайыкка жетер-*, *сезимдерге жаз гүлүн жайнаткансыйт-*, *укмушка улап турган-*.

3) атооч түгөйү табыш жөндөмдө турган татаал этиштер; *түндү көзөп*, *кылымды көрсө-*, *жолду жакшылык даарыгандыр-*, *көктү*, *жерди басып кетти*.

4) атооч түгөйү чыгыш жөндөмдө келген татаал этиштер; *убакыттан жаңылык барат озуп-*, *алыстан жалбырттап-*, *өмүрлөрдөн созуп*.

3. Тууранды сөз түгөйлүү татаал этиштер деп бөлүштүргөн.

Жогоруда этиш сөздөрдүн өзүнүн кыймыл-аракеттик, ал-абалдык, лексика-грамматикалык формаларында өзгөрүү жөндөмдүүлүктөрүнөн кабар бер-

дик. Нагыз кыймыл-аракеттик, ал-абалдык маанилерди сактаган сөздөрдү, чыныгы этиш деп билебиз, ал эми этиштердин кыймыл-аракеттик, ала-балдык лексика-грамматикалык негизги маанилерин сактай бербеген ар түрдүү көрүнүштөрү бар, этиштин өзгөчө формаларын чакчылдар, атоочтуктар, кыймыл атоочтор деп билебиз. Чакчылдар айрым белгилери боюнча этиштин жакталуучу формаларынан айырмаланат:

1) Семантикасы боюнча этиштин башка түрлөрү заттын кыймыл-аракетин, кубулушун көрсөтсө, чакчылдар ал заттын негизги кыймыл-аракетинин кошумча кыймылын көрсөтөт. Кээде *-ып, -й, -а, -ганы* формасындагы чакчылдар татаал этиштин негизги компоненти болуп келет. Мындай учурда ал нагыз чакчыл маанисинде келбестен, негизги кыймыл-аракетти билдирип калат [7, 46-б.].

*Күндүн нуру күлүп жерге төгүлүп,
Он сегиз миң аалам андан жылынат.
Булут таркан өңүрлөрү сөгүлүп,
Бүт кыймылдын музыкасы угулат.*

Жандуу дагы, жансыз дагы ар дайым
Жагалданат, буту менен тик турат.
Жарык нурга *тосуп* коюп маңдайын,
Күндү *көздөй өнөт, өсөт, нурданат.*

Алп сыяк аска бузган жомоктогу,
Алкынат аксым дайра колоттогу.
Жайыкка жетер замат демин басып,
Жай агат табылгансып жоготконун.

Агымы *жээке батпай* ашып келет,
Азоодой *жүгөнү жок шашып* келет.

Мактанып көктү челген чокулардан,
Мөңгүнүн мүрөктөрүн *ташып келет* [2, 82, 6-бб.].

Т.Байзаковдун ушул ыр саптарынан бир нече мисалдарга көңүлүңүздөрдү бурабыз; *кучактайм жылытам, уланып жылдар, учат тура, татамын тартынбастан, жеткире албай, күлүп жерге төгүлүп, тосуп коюп, күндү көздөй өнөт, өсөт, нурданат, көзөп жол жүрүп бара жаттык, силкип коюп ж.б.*

М. Мураталиевдин пикири боюнча, кыргыз тилиндеги этиштик сыпаттарга (причастие) төмөнкү формаларда аяктаган сөздөр кирет:

- ган, -ген, -кан, -кен;
- ар, -ер, -р;
- бас, -бес, -пас; (-ба-с ж.б.)
- уучу, -оочу (-чу);
- а, -ып мүчөлөрү менен аяктаган чакчыл этиштерге

-ган формасындагы “жат”, “тур”, “жүр” сыяктуу жардамчы этиштердин компоненттеш болуп айтылышы кирет.

М. Мураталиевдин аныктамасы боюнча “этиштик сыпаттар, аныкталып жаткан зат атоочтор сүй-

лөм тизмегинен түшүп айтылган учурда, ал анын грамматикалык формаларын кабыл алуу жолу менен зат атоочтук мааниге да өтөт, жана ошол түшүп айтылган зат атоочтун функциясын аткарат”, - деген аныктамасына көбүнчө кыргыз тилинде кара сөз түрүндө жазылган эмгектерден жана макал-лакаптардан жолуктурабыз, ал эми ыр түрүндө жазылган чыгармалардан сейрек кездешет. Мисалы: *Отурган орун табат.* (макал) “Отурган” – кайсы? деген суроого жооп берип затташып “кыз” деген зат атоочтун ал-абалын, кыймыл-аракети көрсөтүү жагынан этиштик маанисинен ажыраган жок. Сүйлөмдөгү “отур” этиш + ган мүчөсү татаал чакчыл мүчө болуп саналат.

Т. Байзаковдун поэзиясынан:

*Жаитык менен кучакташып алайын,
Эстеп-эстеп кырчын чакта өткөндү.*

Күздөн жазга бир көпүрө салайын,

Оңдоп туруп мезгил бузган өткөндү [2, 18-б.].

Мында “мезгил бузган” деген сөз айкашын алсак, “буз” этиш+ган чакчылды уюштуруучу мүчө. Эч кандай затташкан жок, нагыз эле чакчыл формада колдонулуп, -ган формасындагы этиштик сыпат уңгу этишке жалгануу аркылуу түзүлдү. Бул формадагы этиштин өзгөчө формасы чакчыл өтүп кеткен кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтүп өткөн чактык оттенекту билдирди.

*Көрүнбөй дилге сиңип көңүл коштук,
Өң бузуп бараткансыят меймандостук.*

Жешилген тегирмен таш чегилгенче,

Ашынып кетпесе экен арапкоздук [2, 26-б.].

“Жешилген”, “чегилген” деген сөздөр “жеш, чег” этиш, -ыл аркылуу мамилени уюштуруучу мүчө + ген (-ган) өткөн чактык оттенекту билдирип турат. Азыркы кыргыз тилинде колдонулуучу -ган формасындагы этиштик сыпат алтай, кыргыз, казак, өзбек, башкыр ж.б. түрк тилдеринде кенири колдонулат. Ал эми Б. Орузбаева түштүк топко кирүүчү азыркы турциялык, азербайджан, түркмөн, каракалпак тилдеринде *-ган* формасындагы этиштик сыпат өткөн чактык мааниде колдонулбай тургандыгын, ошондой эле турциялык тилде *-ган* формасындагы этиштик сыпат *-ан, -ен* формасында колдонулуп, учур чакты көрсөтө тургандыгы жөнүндө түшүнүк берген [6, 22-б.].

Жогорудагы мисалда көрүнгөндөй *-ган* формасындагы этиштик сыпат уңгу этишке *-ган* мүчөсү жалгануу аркылуу түзүлөт. Бул формадагы этиштик сыпат өтүп кеткен кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтсө да, өткөн чактык оттенекту билдирет.

Өткөн чакты төмөнкү учурларда билдирет: а) -ган формасындагы жөнөкөй этиштик сыпаттар өткөн чактык белгини билдирет. М: *Келген жөө киши акырын эңкейип бизди карады.* б) -ган формасындагы түгөйлүү этиштик сыпаттар да өткөн чакты билдирип

калат. М: *Кирген-чыккан* адамдардын саны уламдан-улам көбөйө берди. Ал *көргөн-билген* курбуларын көз алдына келтиргендей.

Этиштик сыпаттар кыймыл-аракетти көрсөтүү жагынан чакты да билдирип турат. Алардын кээ бирөө өткөн чактык, кээ бирөө учур чактык, кээ бирөө келер чактык белгини көрсөтүп калат.

Кыргыз тилиндеги этиштик сыпаттар жөнөкөй сүйлөмдүн тизмегинде туруп, баш мүчөлөрдүн (ээнин, баяндоочтун), айкындооч мүчөлөрдөн аныктооч, толуктоочтун да милдетин аткара алат. Ошону менен бирге алар этиш сөздөргө таандык болуп айтылат да, анын түрдүүчө кырдаалын (мезгилин, себебин, максатын, сыпатын) көрсөтөт. Мына ошондуктан кыргыз тилиндеги этиштик сыпаттардын ар биринин жөнөкөй сүйлөмдөгү синтаксистик милдети бар.

Ээлик милдетти аткарышына көңүл бурсак; Бул сөздү ушкананын жетекчиси *Тахмина* айткан.

Ал эми баяндоочтук милдет аткарганда - ган формасындагы этиштик сыпаттар нагыз этиш маанисинде колдонулат. М: *Алар тентек сууну багынтышкан, электр станцияларын курушкан, зым карагайларды тургузушкан.*

М: *Май кармаган (адам) бармагын жалайт (м). Эси кеткен (хан) эл журтуна кас болот (м).*

Ээлик милдетти аткарып турган зат атооч сүйлөм тизмегинде түшүп айтылган учурларда, аларды аныктап турган -ган формасындагы этиштик сыпаттар субстантивдешүү жолу менен ээлик милдетти аткарат да, түшүп айтылган грамматикалык формаларын кабыл алат. Ушул пикирди С. Кудайбергенов жана И. Батманов далилдешкен [9, 153-б.].

Кээ бир учурларда этиштик сыпаттар кошумча сөздөрдүн жардамы аркылуу да баш мүчөлөрдүн милдетин аткара берет. Кыргыз тилинде жардамчы “деген”, “жаман”, “жакшы ж.б.” сөздөр бар, ушул сөздөр кошулуп айтылып сүйлөмдү толуктап турат. М: *Көргөнү жаман (адам), бергенин алат (м). Илим*

деген (нерсе) ийне менен кудук казганга барабар. Көргөнү жаман (адам) көрүнгөнгө жем болот, көргөнү жакшы (адам) жанда жок эр болот (м).

Айкындооч мүчөлөрдүн ичинен этиштик сыпаттар толуктоочтун милдетин кыйыр жөндөмөлөрдө турган - ган формасындагы этиштик сыпат ошол түшүп айтылган толуктоочтордун грамматикалык формаларын кабыл алат да, субстантивдешүү жолу менен толуктоочтук милдетти аткарат. Алар көп учурда этишке таандык болуп айтылат. М: *Жатканга (жаткан адамга) жаан жукпайт. Качканды (качкан адамды) кууган (адам) куткарбайт. Бай билгенди, кул да билет (м).*

Тилибизде колдонулган этиштик сыпаттар, сүйлөм тизмегинде туруп атоочтук семантикага да, этиштик семантикага да ээ. Алар кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтөт, бирок этиштик касиетинен ажырабайт, сөз түркүмдөрүнүн ичинен этишке тиешелүү.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Азыркы кыргыз тили. Морфология. [Текст] / И.Абдувалиев. - Б., 2015.
2. Абдувалиев И. Кыргыз тили. [Текст] / И.Абдувалиев. - Б., 2003. - 147-б.
3. Байзаков Т. Ак таңдар [Текст] / Т.Байзаков. - Ф., 1982.
4. Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. [Текст] / Н.П. Дыренкова. - М., 1940. - 141-б.
5. Мураталиев М. Кыргыз тилиндеги этиштик сыпаттар жөнүндө [Текст] // Кыргыз илимдер академиясынын кабарлары. / Кыргызстан, 1960. - Том II. – Вып. 1. - 31-б.
6. Орузбаева Б. Формы прошедшего времени в киргизском языке. [Текст]. / Б. Орузбаева. - Ф., 1955. - 22-б.
7. Кудайбергенов С. Кыргыз тилинде этиштин жасалышы. [Текст] / С. Кудайбергенов. – Ф., 1979. - 46-б.
8. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. / Морфология. [Текст] / С. Давлетов, С. Кудайбергенов. – Ф., 1980. - 187-б.
9. Дыйкан К., Кудайбергенов С. Кыргыз тилинин морфологиясы. [Текст] / К.Дыйканов, С.Кудайбергенов. – Ф., 1957. 153-б.